

מן הספרות המקצועית

מאמר סקירה

יגיל לוי, מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות. ירושלים: מכון אשכול והוצאת הספרים ע"ש מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א. 282 עמ'.

אורי בן-אליעזר

נושאים למחקר נתונים לבחירתו האישית של החוקר ומשקפים את תחומי התעניינותו. ואולם, מתברר כי היא נעשית לא פעם מתוך אופנות המתפתחות בקרב הקהילה המדעית בלי קשר הכרחי לאופיין של הבעיות המלוות את החברה שבה מדובר. כך היה באשר לתחום הקרוי "צבא, חברה ופוליטיקה", ויותר מכך בזה הקרוי "חקר מלחמות ומעורבותן של מדינות בהן" — תחומים שלאחר מלחמת העולם השנייה לא זכו לפופולריות רבה ולעיסוק נרחב בקרב מדעני החברה, למעט תחום היחסים הבין-לאומיים. אפשר שהדבר נבע מתקווה כי המלחמות, לפחות אלה הקרויות גדולות, הגיעו אל קצן. גם העבודות שנכתבו בנושא לא התעלו לרמה גבוהה. התאורטיזציה שלהן הייתה פשטנית ושטחית ולא פעם שיקפה את הנחות היסוד האידאולוגיות או הפוליטיות של הכותבים, בייחוד כשדובר בסוציולוגיה האמריקנית ובכתיבתה על העולם השלישי.

עד שנות ה-90 של המאה העשרים, המצב בקרב מדעני החברה הישראלים שעסקו בתחום הקרוי "יחסי צבא-חברה" לא היה שונה מהותית מהמצב בעולם. מטבע הדברים, חקר הצבא הישראלי ויחסיו עם סביבתו לא הוזנח לגמרי, אך הוא לא התרחק עד אז מהנחות היסוד הנורמטיביות הצפון-אמריקניות ומהסתכלות על ישראל דרכן. כך, גם בחקר החברה הישראלית הוצגו תאוריות של מודרניזציה ושל בניית-אומה, שהניחו כי החברה האנושית מתקדמת לעבר עתיד טוב יותר, ובאלה השתלבו תאוריות פונקציונליסטיות-מבניות, שראו את החברה כ"שלם" ובחנו את המציאות לפי תרומתם של החלקים השונים לשלם זה ולצרכיו הבסיסיים, כאילו תרומה וצרכים הם עניין אובייקטיבי ומוסכם על כולם. אם נוצרה התנהגות שלא נראתה כתורמת לשלם, למשל של סרבנות מצפונית או של ירידה במוטיבציה לשירות צבאי, היא נתפסה כסטייה או כפתולוגיה, והחוקרים מצאו תמיד יד נעלמה או מנגנונים

* פרופ' אורי בן-אליעזר, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה.
דואר אלקטרוני: uriben@soc.haifa.ac.il

מבניים שאיננו, מיתנו והחזירו את המצב לקדמותו. הנחות יסוד אלה אומצו על-ידי מדעני החברה הישראלים, גם משום שבאותן שנים הם ראו את עצמם שותפים לבניית האומה ולכינון המדינה (ראו הורוביץ וליסק, 1990; Perlmutter, 1977; Eisenstadt, 1973). ואם בצה"ל מדובר, הרי שהוא בייחוד נתפס כארגון מופתי, מסודר ויעיל, חף מכל ליקוי, תורם לחברה, ללכידותה, להתפתחותה ולקידומה בתחומים כגון קליטת עלייה, לימוד שפה, תרבות, התיישבות, כיבוש השממה, צמצום פערים חברתיים, שוויון מגדרי, פיתוח טכנולוגי, ומה לא? אכן, היו נושאים שזיקתו של צה"ל אליהם לא נדונה כלל. סוגיות כגון אלימות, כיבוש ומלחמה נתפסו כנגרמים על-ידי סיבות שהן מחוץ להתנהלותה של החברה הישראלית או אפילו לפוליטיקה שלה, כאילו מלחמות ישראל הן תוצאה של איזו גזרת גורל בלתי נשלטת, או נגרמות על-ידי אויב דמוני, ומכאן גם שאין צורך להסבירן.

בעשור האחרון של המאה העשרים התפתח מחקר ישראלי חדש ומעניין בנושא צבא-חברה-פוליטיקה, שבין השאר אפשר לייחס אותו לביקורת שפיתחו חוקרים צעירים נגד קודמיהם, חוקרים בתחומי הסוציולוגיה, האנתרופולוגיה, מדע המדינה, ולזמן-מה גם בהיסטוריה. המחקר החדש עסק בצורה מפורחת יותר, אמפירית יותר, ביקורתית יותר, השוואתית ובין-תחומית. את עבודותיו של יגיל לוי ניתן לשייך לזרם מחקרי זה. עדיין ניתן לשאול ביחס לעבודתו ולעבודותיהם של שאר החוקרים העוסקים בתחום המדובר, עד כמה כתיבתם משוחררת מהנחות היסוד של קודמיהם, עד כמה יש בה חדשנות, ומה שחשוב אף יותר, מהי תרומתם למחקר?

ייאמר מלכתחילה כי יגיל לוי פילס את דרכו והפך לאחד החוקרים הבכירים העוסקים בתחום המדובר. במאמריו הרבים ובספריו, הן בעברית והן באנגלית, יש חדשנות רבה, ניתוחי מעניינים והם מאופיינים בחשיבה יצירתית ומקורית. עבודותיו מתפרסות על פני תקופות ארוכות ועל פני נושאים מגוונים הקשורים בהרכבו החברתי של הצבא, במידת השוויון ואי-השוויון בו, בהשתלבותם של הדתיים בצבא, במאבק דתיים ונשים בו, בהשפעתו הפוליטית של צה"ל, במידת האוטונומיה שלו, במרכזיותו בחברה, באופי השירות בו, בעתידו, במגמות פוליטיות החודרות לתוכו ובשאלת הפיקוח עליו. חשיבות עבודתו היא בניסיונו להבין את הצבא מתוך ההקשר החברתי, הכלכלי או הפוליטי שבו הוא נתון. יתר על כן, בניגוד לראייה הדטרמיניסטית של דור המייסדים של הסוציולוגיה הצבאית, עבודותיו אינן מנותקות מניתוח קונקרטי של אירועים דרמטיים ומהסתכלות על התהליכים ההיסטוריים שבהם היה הצבא מעורב (ראו גם לוי, 2003, 2007).

ספרו הנוכחי עוסק בשאלת הפיקוח האזרחי על הצבא. הוא פותח בתקופת ראשית המדינה ומגיע עד ימינו אלה. לטענתו של לוי, שאלת השליטה על הצבא, מורכבת ומשתנה ככל שהיא, התארגנה כיחס הפוך בין שתי תופעות הנראות לכאורה סותרות: מצד אחד, הצבא אינו נהנה ממידה ראויה של אוטונומיה ארגונית וחופש פעולה בניהול תקציבו, במדיניות הגיוס שלו, ביחסים החברתיים שבו (למשל בין חיילים לחיילות או בין דתיים לחילונים) ובהיבטים שונים של התנהלותו המשקית. לעובדה זו יש ביטוי בולט בהתערבות גופים פוליטיים וקבוצות אזרחיות בנעשה בו. מן הצד האחר עומדת תופעה, לכאורה מנוגדת לזו הראשונה, ולפיה יש

לצבא כוח רב, והחשיבה הצבאית, שהיא לדבריו תרבות פוליטית המעניקה לגיטימציה לשימוש בכוח, היא זו הקובעת רבות בנושאי חוץ וביטחון, ועליונותה על החשיבה המדינית היא ללא ערעור.

את התופעה הראשונה מכנה לוי "פיקוח אזרחי על הצבא", ואת השנייה — "פיקוח על הצבאות". והוא מציב אותן במשוואה — "משוואת הפיקוח" — שבה בין שני התהליכים הללו יש יחס הפוך. דהיינו, ככל שהפיקוח האזרחי על הצבא כארגון גדל, כך קטן הפיקוח על הצבאות, על החשיבה הצבאית של הפעלת הכוח, וגם ההפך נכון. בישראל, טוען לוי, הלך והתחזק הפיקוח על הצבא עם השנים, בעוד הפיקוח על הצבאות נחלש, והמשתנה הראשון משמש מעין תחליף ופיצוי למשתנה השני.

כרונולוגית, טוען לוי, הפיקוח האזרחי על הצבא היה קיים כבר בתקופת היישוב. הוא הועתק לעידן המדינה, ובשנות ה־80 התחזק לאין שיעור. גילוייו היו בתחומי הפעולה המבצעית, הארגונית והמשקית, ומי שסייעו לו היו התקשורת וקבוצות חוץ־מוסדיות (ראו למשל עמ' 107–110). בד בבד הלך ונחלש הפיקוח על הצבאות והשימוש בכוח הפך לכלי כמעט בלעדי להתמודדות מדינית. שיאה של התרחשות זו היה במילניום החדש, עת יצאה ישראל למלחמת לבנון השנייה (שנת 2006) ופתחה במבצע צבאי רחב היקף בעזה (שנת 2009) בלא תכלית מדינית ברורה (עמ' 120–130).

לוי נותן כמה הסברים להיווצרותו של הקשר ההפוך הזה שנוצר בישראל. אך דומה כי טענתו העיקרית עוסקת בשינוי שחל עם השנים בהרכבו החברתי של צה"ל. המעמד הבינוני־חילוני־אשכנזי החליש את מחויבותו לצבא ואת מעורבותו בו. עקב כך נכנסו לצבא כוחות חברתיים פריפריאליים והביאו לשינוי התמונה כולה. הפיקוח האזרחי על הצבא הועתק לממדים הארגוניים והמשקיים ואילו העיסוק בהיגיון של הפעלת הכוח הוזנח, בין השאר, כיוון שהכוחות החדשים שנכנסו לצבא תמכו במדיניות כוחנית השמה דגש על תפיסה אתגר־לאומית ומיליטריסטית.

התזה הזו מלווה את הספר כולו. לספר ארבעה פרקים, וכל פרק מורכב מתת־פרקים. לאחר פרק המבוא, שבו שוטח המחבר את הנחות היסוד התאורטיות שלו, הוא מעמיד למבחן בשאר הפרקים את טענתו העיקרית. הפרק הראשון עוסק בעיקר בתקופת היישוב ובשנותיה הראשונות של המדינה. השימוש בכוח, שלטענתו של לוי לא היה מובן מאליו באותן שנים פורמטיביות (מעצבות), הפך לממוסד ומקובל רק לאחר הקמת ישראל, בשנות "הממלכתיות". את השימוש בכוח הוא מכנה "מיליטריזציה" וטוען כי זו הבטיחה את מעמדו הרם של הצבא בחברה, את יכולתם של קציניו לתרגם את שירותם הצבאי להצלחה תעסוקתית לאחר שחרורם, את הזרימה הבלתי פוסקת של משאבים אל הצבא בתמורה לצייתנותו הפוליטית, ואת יכולתו של המעמד הבינוני, הוותיק, האשכנזי, לזכות בתגמולים ולהגיע לסיפוק שאיפותיו הפוליטיות באמצעות שירות בצבא והצטיינות בו. עד 1973, טוען לוי, נבנה והתקיים היחס בין הפיקוח האזרחי על הצבא להיעדר הפיקוח על הצבאות.

בפרק השני עוסק המחבר בהפרה המתמשכת של היחס הזה, משנות ה־70 עת נחשפה ישראל לצוויה של כלכלת שוק, שביססה את הדומיננטיות של המעמד הבינוני־חילוני בחברה, בלי

שהוא נזקק עוד להקרבה צבאית כדי לזכות בזכויות חברתיות או כלכליות. סיבה נוספת שהביאה להפרת האיזון היא תופעה של "דה-מיליטריזציה", שבמידה מסוימת נוצרה אף היא בשל כלכלת השוק, וביטוי לה ניתן באמצעות ארגונים חברתיים שונים, שנכנסו למיקוח עם הצבא (למשל תנועות מחאה למיניהן), בנסותם לאתגר את החשיבה הצבאית ואת דרך פעולתו של הצבא. כך הלך וגבר הפיקוח על הצבאות, כפי שהדברים באו לידי גילוי הן בנסיגה הראשונה של ישראל מלבנון אל רצועת הביטחון בשנת 1985 והן בהסכמי אוסלו ב-1993. אלא שמצב משברי זה לא נמשך זמן רב. חזית של כוחות אתנו-לאומיים דחפה את ישראל לעבר מדיניות של "דה-מיליטריזציה", והצבא, שלוי מכנה בהקשר זה "אדפטיבי", בחר בארגון מחודש ("ארכיטקטורה חדשה" כלשונו), שבא לידי ביטוי בהתבססות על כוחות חברתיים חדשים, פריפריאליים, שכללו בין השאר דתיים ומהגרים מברית המועצות לשעבר. הארכיטקטורה החדשה הביאה לאיזון מחדש של משוואת הפיקוח, ולפיה כושר הפעולה האוטונומי שרכש הצבא — בעקבות הארכיטקטורה החדשה שלו, השימוש שעשה בטכנולוגיות חדשות והשינוי שעשה בתורת הלחימה — הביא להגברת נטייתו הלוחמנית, ולא היה גורם חברתי שבלם אותה. כך גברה הצבאיות, אך הפיקוח על הצבא לא נחלש, בין השאר משום שהצבא, לדבריו, היה נתון לפיקוחם של "מקריבי הממון" (האשכנזים, הוותיקים, בני המעמד הבינוני והבינוני-גבוה), שבניגוד ל"מקריבי הגוף", שקלו את חשיבותו לפי עלותו במונחים כלכליים גרדא.

איזון היחסים התאפשר לדעת לוי, כפי שהוא מסביר בפרק השלישי, גם מכיוון שהפיקוח החוץ-מוסדי על הצבא מצד קבוצות המעמד הבינוני האנטי-צבאיות אמנם לא פסק לגמרי, אך שינה את צורתו באופן פרדוקסלי. הפיקוח החוץ-מוסדי דווקא הגביר את הצבאיות. זאת משום שהיה זה פיקוח שעסק "בקטנות", או כלשונו "במיקרו ולא במקרו", ובכך הסיט את הדיון מהעניינים המרכזיים והחשובים. התוצאות של תהליך זה התגלו במלחמת לבנון השנייה ובמצע עזה: בשתייהן לא נוצר כל ויכוח משמעותי על כדאיותה של המלחמה, על יעדיה ומטרותיה ועל הסיכוי שאלה יוגשמו באמצעות המלחמה.

בפרק הרביעי והאחרון שוטח לוי את הטענה שכתוצאה מנסיגתו של המעמד הבינוני ממחויבויותיו הצבאיות ומתיעול האנרגיות שלו לאפיקים טכנולוגיים וכלכליים חדשים, יצרה המדינה "הייררכיה של מוות". זו כללה מסר עקיף, שלפיו חיי חיילי המילואים חשובים יותר מחייהם של האזרחים; חשובים יותר מחיי אזרחים מקבוצות מבוססות; חשובים יותר מחיי חיילי חובה ממעמד בינוני-חילוני; חשובים יותר מחיי חיילי חובה הנמנים עם קבוצות פריפריאליות ודתיות; מחייהם של אזרחי הפריפריה; ולבסוף מאזרחי האויב. קצרה היריעה מלפרט כיצד מגיע לוי למסקנות כל כך נחרצות בנוגע ל"הייררכיית המוות". הקורא הסקרן יאלץ להעיף מבט בעמ' 144 בספר על מנת ללמוד על כך. על כל פנים, משתנה נוסף שנכנס כאן לתמונה הוא "חברת השוק". לוי האמון על הנחות יסוד מרקסיסטיות, אינו רואה את חברת השוק הישראלית כחברה המתנהלת לפי עקרונות של יד נעלמה, אלא כחברה שגורמים חברתיים (שוב המעמד הבינוני-חילוני-אשכנזי) עומדים מאחוריה ומפיקים ממנה את המרב. גם "צבא השוק" מתאים עצמו למצב, ובכך מסייע לשמור על איזון משוואת הפיקוח. הוא

עושה זאת, מצד אחד, על-ידי הסכמה לפיחות במשאביו ובתקציביו, ומצד אחר, על-ידי הסתמכותו עתה על קבוצות שוליות ודתיות, ההופכות לקבוצות הנותנות לגיימיציה לדרך הפעולה הצבאית, כלומר, לצבאיות.

בסיכומו של הספר מגיע לוי למסקנה חד-משמעית בדבר משמעויותיה הכוללניות של תזת המשוואות שפיתח, הווה אומר משמעות היחס בין הפיקוח על הצבא לבין (היעדר) הפיקוח על הצבאיות, ולעומת העמדתו בראשית הספר את המדינה במרכז, כמי שמפקחת על הצבא, הוא מגיע לקראת סופו למסקנה כי לאחר הכול, מי שמפקח ושולט על הצבא הם חייליו. טענה זו מבוססת על מה שהוא מכנה פה ושם בספר בשם המשוואה הרפובליקנית, המעידה על הסדר ולפיו למשרתים בצבא מוענקים תגמולים חומריים וסמליים עבור שירותם (עמ' 12) ועל "נטייה" מערכתית להגיע לאיזון או לסימטריה בין התרומה הצבאית של הקבוצות החברתיות לבין התמורה המתקבלת מהמדינה באמצעות תגמולים שונים שבמרכוז זכויות המוענקות לחיילים (עמ' 13). אלא שהטענה כי מי שמפקח על הצבא הם חייליו נותרת במידה רבה עמומה. אפשר שלוי מכוון לרעיון כי כשם שהמעמד הבינוני הוותיק, המבוסס והאשכנזי של ישראל לא נמנע, לשם מימוש האינטרסים החומריים והפוליטיים שלו, מגויס תפיסת הביטחון של ישראל (שהוא עצמו יצר) ולא בחל להשתמש בצבא כולו (שהיה חוט השדרה שלו), כדי לשעתק ואף להגביר את רווחיו, כך עתה הקבוצות השוליות, או המעמדות הנמוכים מנסים לסחוט את טיפת המיץ שנותרה בפרי.

בספר תובנות רבות. הטענה בדבר קיומה של הייררכיית מוות בישראל, ההשוואה בין "מקריבי הגוף" לבין "מקריבי הממוץ", הטענה בדבר "ההנארה" (enlightening) המחודשת של הכיבוש על-ידי פעולותיהם של הארגונים הליברליים-שמאליים שלטענתו של לוי עוסקים בקטנות ולא בעיקר, או ניתוח השפעתה של חברת השוק על הצבא — כל אלה מעוררים מחשבות ולא פעם אף מטלטלים את הקורא. דרושה מידה רבה של העזה מחקרית כדי להעלות טיעונים כאלה, ולוי עושה זאת בצורה נמרצת וישירה — על כך הוא ראוי למחמאות.

בצד השבחים יש לומר גם כי הספר אינו חף מחולשות. הוא אמנם נכתב בעברית תקנית, אך לקורא לא תמיד קל לעקוב אחר הניתוחים המורכבים והניסיון להסביר את "הכול". השפה לא תמיד מקלה על הקורא, אף שזו אמורה להיות תכליתה. כיצד, למשל, נבין את המשפט הבא: "פירות המיליטריזם הועמדו בסימן שאלה באופן שכרסם בנכסים שנסחרו בין הצבא ובין הדרג הפוליטי. תוצאות תהליך זה היו הידוק נוסף של הפיקוח על הצבא, שתלותו במפיקי הנכסים גברה, אך גם החלשת הפיקוח על הצבאיות" (עמ' 48).

ככלל, הספר עמוס וגדוש, הדוגמאות מרובות מדי, ההסברים לעתים מאולצים ונדמה כי הם מגויסים כדי לשרת את התזה הכללית של היחס ההפוך בין הפיקוח האזרחי על הצבא לבין הפיקוח על הצבאיות יותר מאשר להיות הסבר נאמן למציאות. למשל, קשה להבין מדוע המאבק על תוואי גדר ההפרדה מעיד על נסיגת הפיקוח על הצבאיות (עמ' 121). הרי בית המשפט קבע תוואי אחר לגדר וצה"ל ומשרד הביטחון פעלו לפי ההנחיה. במילים אחרות, המציאות קצת יותר מורכבת מתיאורה בספר. ודוגמה אחרת, אם כפי שלוי כותב (עמ' 130) הצבא פעל תוך כדי קבלה מלאה של מרות הדרג הפוליטי ולא נרשם אירוע משמעותי שבו

פעל הצבא בניגוד להנחיות שקיבל, אז היכן כאן היפוך המשוואה? ואם נחזור אחורה בזמן, האמנם כפי שלוי כותב (עמ' 119) ראש הממשלה ושר הביטחון אהוד ברק התגלה במלוא חולשתו בראשית אינתיפאדת אל־אקצה כשהתקשה לרסן את הצבא? ברק, הרמטכ"ל לשעבר, שפינה את צה"ל מלבנון על־אף התנגדות הקצונה הבכירה, התקשה לרסן את הצבא? ואם נחזור עוד אחורה בזמן, כיצד יודע המחבר כי הצהרתו של הרמטכ"ל דן שומרון באינתיפאדה הראשונה בשנת 1987, ולפיה להתקוממות יש פתרון מדיני אך לא צבאי, נבעה מרצונו למנוע את התפוררות הצבא שבו ההרכב החברתי של חיילים מן השמאל הפוליטי ומן הימין היה מאוזן למדי (עמ' 58)? האמנם הרכב חברתי מאוזן זה בין "שמאל" ל"ימין" (שספק אם בכלל היה קיים) עמד למול עיניו של הרמטכ"ל וקבע את הכרזתו? הניתן לקבוע זאת בלא ביסוס? ודוגמה אחרת, האמנם פרצה מלחמת ששת הימים בגלל כשל של השליטה הפוליטית על הצבא (עמ' 42)?

חלק מהקושי לצלוח את הספר נובע ממורכבותו. זו באה לידי ביטוי בניתוח המבני שבו. אמנם לוי, בתגובה לדברי ביקורת שנכתבו על ספרו הקודם (גזית, 2004), טען כי גישתו אינה מבנית (לוי, 2005), אך ספק אם ניתן להסכים לכך. על כל פנים, בשל הגישה המבנית זהו ספר כמעט בלי גיבורים, כמעט בלי נפשות פועלות. אם קיים בספר גורם הפעיל זהו המעמד הבינוני האשכנזי, החילוני. אך האם קיים בישראל מעמד כזה שהשפעתו על המציאות כה רבה? לבטח קיימת קטגוריה חברתית כזו, אך מעמד לפי ההגדרה צריך לכלול סולידריות מעמדית, תודעה, ארגון וכושר פעולה. דומה כי גם התמוססותה של מחאת קיץ 2011 מעלה ספקות באשר לכושר הפעולה של הקטגוריה החברתית הזו. מכל מקום, מאחר שהמחבר ניסה להציג "מפתח ראשי" להבנת המציאות המורכבת הקשורה בביטחונה (עם או בלי מירכאות) של ישראל לאורך מאה שנים ויותר, חשוב לבחון את עבודתו בצורה מעמיקה, ואעשה זאת עתה בכמה נושאים.

הקשר ההפוך בין צבא לצבאיות

איוונן של המשוואות, הרפובליקנית והמפקחת, נראה ללוי כגורם שמביא לקשר הפוך בין צבא לצבאיות: בין הפיקוח הפוליטי ההולך וגובר על הארגון הצבאי מזה, לבין החלשת הפיקוח על נטייתו של הצבא לצדד בפתרונות צבאיים לבעיות מדיניות. אכן, יש טעם בהצגת קשר כזה בעברה של ישראל. קצין בכיר אמר פעם לעיתונאי זר שריאיין אותו בשנות ה־60, כי אם יורה לחייליו להיכנס לקהיר (זה היה לפני הסכם השלום) הם ילכו אחריו בעיניים עצומות, אך אם יאמר להם כי הם עומדים להסתער על הכנסת, הם יעמדו במקומם ויפרצו בצחוק. את הטענה המקורית בדבר הקשר ההפוך שבין פיקוח על הצבא לבין פיקוח על הצבאיות מייחס לוי להיסטוריון האמריקני בסביץ' (Bacevich, 2005), שהציג כך את המציאות באפגניסטן ובעירק תחת הנהגתו של בוש הבן. אפשר רק להצטער שהוא לא נעזר בעבודות נוספות, מוקדמות יותר, שעסקו בנושא והוצגו דווקא ביחס ל... ישראל. עבודות אלה נכתבו בידי כותב שורות אלה ופורסמו בשני ספרים ובשני כתבי־עת לפחות (בן־אליעזר, 1995; Ben-Eliezer, 1997, 1998a, 1998b). מובן שרשאי חוקר לעשות שימוש ברעיונות של אחרים

ואף להרחיבם ולפתחם. אלא שהבנת תרומתו בתחום מחקרו מובנת ומתקבלת דווקא מתוך אזכור האחרים שעליהם הוא נשען ולא מתוך התעלמות (ולו חלקית) מעבודתם. לזכותו של לוי ייאמר שהוא מפתח בהרחבה את טענת הקשר ההפוך בין מה שהוא מכנה "הפיקוח על הצבא" לעומת "הפיקוח על הצבאות" הרבה יותר מקודמיו. אלא שגם הניסיון הזה אינו חף מבעיה, הנובעת מהצגתו את עוצמת הקשר הזה כאילו מדובר בחוק מדעי מתחום הפיזיקה או הכימיה — משהו קבוע, שגם כאשר הוא "משתבש" יפעלו כוחות שונים, אפילו בלא ידיעתם, כדי לאזנו. אלא שמאז טען רוברטו מיכלס בספרו "מפלגות פוליטיות" שיצא לאור לראשונה בשנת 1911 (Michels, 2001) לקיומו של "חוק ברזל של אוליגרכיה" בארגונים (טיעון שהוכח כי אפילו הוא אינו מתקיים תמיד), נוהרים מדעני החברה מלנסח חוקי ברזל. אך לוי עושה זאת, אף שלא תמיד הניתוח, לא כל שכן המציאות, מצדיקים זאת. למשל, כלום ניתן לקבל את האמירה שהאווירה המתלהמת של המטה הכללי כלפי אשכול בתקופת ההמתנה שקדמה למלחמת ששת הימים לא חזרה עוד (עמ' 3)? ובעקיבות עם ניסוחו של לוי, פירוש הדבר שמשוואת הפיקוח לא הופרה מאז? כידוע היחסים בין הדרגים הגיעו למשבר חמור גם במלחמת לבנון הראשונה, עם פרשת מצנע ופרשת אלי גבע שביטאו הסתייגויות מאופייה של המלחמה וממדיניותו של שרון. דוגמה אחרת: כלום דרישתו של שר הביטחון פואד בן-אליעזר להביא לפיטורי שאול מופז בעת אינתיפאדת אל-אקצה, והעובדה כי דרישה זו לא נענתה על-ידי ראש הממשלה אריאל שרון אינה מעידה על משבר חמור? כלום מופז ומשה יעלון הפגינו נאמנות לדרג המדיני בתקופה זו? מופז העז אפילו להשמיע דברים נגד מתווה קלינטון שהתקבל על-ידי ממשלה נבחרת. קריאה בספרו של שלמה בן עמי (2004), העוסק בתהליכים הפוליטיים שהתרחשו בתקופה הנדונה מנקודת מבט אישית, מורה על אפשרויות אחרות מאלה המופיעות בספר ביחס לפיקוח האזרחי על הצבא. דוגמה נוספת: לוי טוען כי מאז שהצבא מידר ממידע את ראש הממשלה משה שָׂרֵת, לא חזרו "כשלי פיקוח" מסוג זה (עמ' 36). גם כאן איני בטוח כי האמירה נכונה. למעשה, לא מדובר על כשלי פיקוח, אלא על קנוניה שרקמו משה דיין ודוד בן-גוריון נגד שרת. כלום הייתה זו הקנוניה האחרונה בתולדות יחסי צבא-פוליטיקה בישראל? האם פרשת בועז הרפז בתקופת שר הביטחון אהוד ברק והרמטכ"ל גבי אשכנזי (שעלתה לכותרות לאחר פרסום הספר) אינה מלמדת על מציאות אחרת? האם העובדה כי שאול מופז, רמטכ"ל לשעבר, שהפך בלא תקופת צינון לשר ביטחון וסילק מהצבא את משה יעלון, הרמטכ"ל המכהן, על שום דעותיו בנוגע לנסיגה מעזה, אינה מעידה על קנוניה?

"מי שומר על השומרים?"

מדינה היא התארגנות מודרנית של שליטה על בני אדם בטריטוריה נתונה. צבא ומשטרה הם מכשירי האלימות העומדים לרשותה של המדינה. אמנם שליטה אינה מצטמצמת לכפייה בלבד, ומכשירי הכוח גם מייצרים לגיטימציה לשליטה, אך דומה שהמושג "דמוקרטיזציה של המלחמה", שלוי משתמש בו באופן כה מרכזי בספרו, הוא בעייתית. האמנם נוכל לקבל את

הטיעון שלפיו הדמוקרטיזציה של המלחמה מאפשרת "המרה של ההשתתפות הצבאית... בהשתתפות פוליטית, המכפיפה את התנהלות הצבא לרצון האזרחים" (עמ' 13)? ממתי שלטון נועץ באזרחים אם לצאת למלחמה? ממתי התנהלות הצבא כפופה לרצון האזרחים ועוד בעת מלחמה? כידוע, אפילו בדמוקרטיה, למפקדי הצבא כוח פוליטי רב שאף הולך ומתעצם בעת מלחמה. והרי מכוונת תעמולה משומנות היטב מטעם צבא ומדינה פועלות כדי להצדיק את המלחמה. התנגדות של ציבור למלחמה מתפתחת, אם בכלל, לא בראשית המערכה, אלא כאשר המלחמה היא ממושכת, כאשר מספר ההרוגים בה הולך וגובר, כאשר מטרותיה אינן ברורות, כפי שהיה בישראל, למשל במלחמת לבנון הראשונה, או כפי שהיה בווייטנאם לאחר שנים של לחימה. בדרך כלל, המונח "שקט יורים" או "ההתייצבות מאחורי הדגל" (rally round the flag) הם המונחים המלווים יציאה למלחמה, הנעשית גם בדמוקרטיה בלא דיון ציבורי ולא פעם אף בלא ידיעת שרי ממשלה, גם אם בסופו של דבר ההחלטה הסופית היא בידי הנהגה נבחרת ולא בידי הצבא.

בנוסף, אין בספר הבחנה בין "דמוקרטיזציה של המלחמה" מהימין הפוליטי לבין זו שמשמאל. שתיהן נמנות עם הקטגוריה של "פיקוח חוץ-מוסדי" המופעל על הצבא. אלא שעולות תהיות. כאשר מתנחלים מתעמתים עם צה"ל שמונע מהם להיכנס לכפרים ערביים ולעשות מעשי נקם בפלסטינים — האם זוהי דמוקרטיה? כאשר הם מתנגדים לפינוי עמונה הבנויה על אדמה ערבית, כאשר הם מתעמתים עם שלטון החוק — האם זוהי דמוקרטיה? אני מוצא שנושא הפיקוח המוסדי והחוץ-מוסדי כפי שהוא מתואר בספר הוא בעייתי, גם משום שהמחבר אינו מבחין דיו בין הניסיון לפקח על הצבא (או על הצבאיות) לבין השאלה עד כמה ניסיון זה עולה יפה. לא פעם תזת הפיקוח בספר מסתפקת בהצגת קיומן של קבוצות הקוראות תיגר בדרך זו או אחרת על התנהלות הצבא. אך עד כמה קריאת תיגר זו אפקטיבית? האמנם מדיניות הצבא מושפעת מתנועת "פרופיל חדש" הקוראת לסרבנות גיוס? האמנם הצבא הושפע מסרבני אינתיפאדת אל-אקצה, הטייסים או אנשי סירת מטכ"ל, או שפתח "במתקפת נגד" שכללה לא רק את הכפשתם והוקעתם והעמדתם לדין אלא גם את שילוחם מהצבא? נראה לי גם בעייתי לטעון שישראל מיהרה לצאת למלחמה בלבנון בקיץ 2006 כדי להקדים את הפיקוח החוץ-מוסדי, שעשוי היה להניא את ראשיה מלצאת למלחמה (עמ' 75). שהרי הציבור תמך, עודד, המריץ ודרש להגיב במלחמה לפעולות ההתגרות של החיזבאללה. לוי גם מציין כי אלמלא קיומו של הפיקוח החוץ-מוסדי, ישראל הייתה יוצאת הרבה קודם למבצע "עופרת יצוקה". אלא שדומה כי לשלטון היו די סיבות אחרות שמנעו ממנו להיכנס לעזה, בין השאר כיוון שהרקטות והטילים שנשלחו לעבר ישראל לא גרמו לנזק כה רב. כשכבר נכנס צה"ל לעזה, היה זה שוב בגלל לחצם של התושבים. דוגמה אחרת לבעייתיות זו — האם מחאת ההורים נגד טיפולו של הצבא בתאונות אימונים (עמ' 95) הביאה לשינוי דרסטי של המצב? ולו כך היה, אפשר ששולה מלט, שבנה נהרג ב"משחק אומץ", לא הייתה מתאבדת על קברו, וההורים השכולים של אסון המסוקים (בשנת 1997) לא היו נושאים מחאה כה חריפה נגד הצבא. כלום לארגון הייררכי וסמכותני כמו הצבא אין כלים להתמודד עם מחאה של הורים ממורמרים? האין הוא עושה זאת בדרכים שונות, למשל, באמצעות פורמליזציה וסחבת

ביורוקרטית או הטלת האשמה על הש"ג? האם צודק לוי כשהוא מציג את הצבא כתלוי בסוכני הפיקוח המוסדיים (עמ' 100)? בוודאי שהצבא מנהל דיאלוג עם המבקרים אותו, אך כך הוא דווקא מונע מהם השפעה. אלא שלוי טוען למשל (עמ' 105) כי "הצבא נעשה לוואסל של המתנחלים וחדל להיות מי שמנהל, מכוח כללי הכיבוש הצבאי, את אוכלוסיית הגדה". או אמירה אחרת באותו העמוד שקשה לקבלה: "הפיקוד הצבאי מאבד חלק ניכר מהשליטה על כוחותיו בגדה". האמנם המתנחלים הפכו עתה לאלה המפקחים על הצבא?

בטענתו בדבר חולשת הצבא והתגברות הפיקוח האזרחי עליו מושפע לוי מעבודתו של סטיוארט כהן (2006), הטוען כי מתקיים בישראל מעין פוטש אזרחי נגד הצבא ("הפיכה במהופך"). אך זה"ל בראשותו של הרמטכ"ל מופז ובגיבוי מלא של אהוד ברק, הרמטכ"ל לשעבר שהפך לראש ממשלה, יישם במלואה דוקטרינה צבאית חדשה באוקטובר 2000, שפותחה בשנים שקדמו לאינתיפאדה, ועסקה בשיטות הדיכוי הנחוצות למיגור התקוממות פלסטינית. זו זכתה לביקורות הן מצדה השמאלי של המפה הפוליטית על פגיעתה באזרחים חפים מפשע והן מהצד הימני על מתינותה כביכול. אלא שהביקורות לא שינו את שיטת הלחימה של הצבא כהוא זה, ולא היה למעשה מי שיפקח על מעשיו באותה התקופה. אמת, לא תמיד מדינה ומכשירי הכוח שלה שולטים בכפייה. אך השאלה החשובה היא, האם בתחום רגיש כמו תחום הביטחון, המדינה מוותרת, מרצון או בעל כורחה, על כוחה. המשוואה הרפובליקנית, שלוי משתמש בה לכל אורכו של הספר, מכוונת לאפשרות כי בתמורה להסכמה לשרת בצבא, האזרחים נהנים מזכויות מפליגות עד שהם הפכו למעשה שותפים בניהול המדינה. אך ספק אם נוכל לקבל טיעון זה כפשוטו, מבלי שניקח בחשבון את האפשרות כי לא פעם ראשי מדינה וסוכניה השונים מוצאים דרכים, לעתים מניפולטיביות באופיין, המאפשרות להם להשיג לגיטימציה לכוחם מבלי שייאלצו להעבירו או לחלקו לחברה.

כדי שלא יחשוד בי הקורא בתפיסה אליטיסטית צרה, אציין כי איני מתנגד עקרונית לניתוח המצביע על אפשרויות הפרוסות בפני קבוצות מהחברה האזרחית לקרוא תיגר על עקרונותיה של המדינה או להגביל את כוחם של העומדים בראשה, אלא שניתוח מסוג זה מחייב הוכחות אמפיריות ברמה יותר מדוקדקת ומעמיקה. למצער, ספרו של לוי אינו מבדיל בין ניסיונות לפיקוח מצד קבוצות חוץ־מוסדיות לבין מידת הצלחתם או כישלונם של ניסיונות אלה. ונוסיף גם כי המושג "מחאה" תובע את עלבונו כשהמחבר מצמצם אותו למושג "פיקוח" ובכך עוקר ממנו במידת מה את משמעותו.

בין צבאיות לצבאנות

מה מניע אנשים צעירים להשתתף בפרויקט של צבא ומלחמה? בכתבתו של לוי הרכיב החומרי והאינסטרומנטלי הוא כה מרכזי, עד שאפילו מושג כ"מיליטריזם", שהסיומת שלו מרמזת כי מדובר בראש ובראשונה בפרשנות למציאות ובאידאולוגיה, מצטמצם בספריו לתופעה שמאפשרת גריפת הון ורווחים ושליטה של קבוצות מסוימות על אחרות. לוי מכנה את התופעה במונחים שונים: מיליטריזם, מיליטריזציה, או צבאיות. הוא משתמש בכל המושגים הללו

מבלי להבחין ביניהם. צבאיות לדידו היא מדיניות המגלמת פרופיל מיליטריסטי גבוה, או תרבות מיליטריסטית. כך הוא מגדיר את המושג העברי "צבאיות" באמצעות המושג הלועזי "מיליטריזם" שאותו אין הוא מגדיר. הוא גם אינו מבחין בין מיליטריזציה למיליטריזם. אך הספרות המקצועית מבחינה בין השניים. ון ג'ילס (Van Gils, 1991), למשל, הבחין בין מיליטריזציה כתופעה של הצבר משאבים צבאיים וארגוניים הניתנת למדידה אובייקטיבית (הגדלת הצבא, שינוי חימושו, וכדומה), ואשר ביכולתה להגביר את סכנת המלחמה, לבין מיליטריזם, שזוהי התשתית התרבותית והתודעתית שמעודדת פתרונות מלחמתיים. בעברית המונח "צבאיות" תואם למיליטריזציה, ואילו המונח מיליטריזם לפי הנחיית האקדמיה ללשון עברית (תש"ע) הוא "צִבְאָנוּת". בעיות אלה אינן רק סמנטיות. הקורא מעוניין לדעת מתי, ממת, אם בכלל, קיים מיליטריזם בישראל. האם החברה הישראלית כולה מיליטריסטית? האם זה"ל הוא מיליטריסטי או שאינו כזה? לפי אילו קריטריונים בוחנים את השאלה? האמנם קיימת הבחנה בישראל בין חשיבה אזרחית לחשיבה צבאית? צבאיות לפי לוי (למשל עמ' 10), קשורה ביכולתו של הצבא לממש סדר יום צבאי. מהו סדר יום צבאי? מי קובע אותו? במה הוא נבדל מסדר יום אזרחי? האם קיים בכלל סדר יום צבאי בישראל? מנגד, האם כל פעולה צבאית מעידה על מיליטריזם? האם כיתת חיילים שחצתה את הגבול ופגעה בחיילי אויב היא הוכחה למיליטריזם? האם הצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה היה מיליטריסטי? גם לא ברור לקורא, מה פירוש "שליטה על צבאיות"? הרי מדובר בתופעה תרבותית. איך מפקחים עליה? מאזינים לשיחות? אוסרים על השמעת שירים? מבטלים טקסים?

אלו אינן שאלות קלות, אך אלה שאלות שהספרות המקצועית מתמודדת אִתן ומנסה לתת להן תשובות. למשל, ההבחנה שעשה בשעתו ההיסטוריון הגרמני-אמריקני אלפרד וגטס (Vagts, 1937) בין "הדרך הצבאית" (military way) לבין "הדרך הצבאנית" (militaristic way) יכולה הייתה לפתור חלק מהבעיות שהועלו כאן. לוי מזכיר את הספר אך אינו משתמש בהבחנה הזו כמכשיר אנליטי לבחינת המציאות. כשעוסקים באטיולוגיה של התפתחות המושג צבאיות נהוג בדרך כלל לציין שתי תפיסות מרכזיות: התפיסה הליברלית והתפיסה המרקסיסטית (ראו למשל Berghahn, 1981). התפיסה הליברלית עסקה באפשרות שצבא יצבור כוח רב עד שישפיע על קבלת ההחלטות בחברה, בין במישורין, באמצעות הפיכות צבאיות וכינונו של משטר צבאי, ובין בעקיפין, באמצעות השפעה והתערבות בתחומים אזרחיים. בגישה המרקסיסטית, מיליטריזם היא שיטה שבה משתמשים המעמדות הגבוהים בחברה כדי לנכס ולחמוס, ראשית את נכסי חברתם-הם ולאחר מכן גם את נכסי חברות אחרות ("אימפריאליזם"). לוי מאמץ למעשה את שתי הגישות הללו כאחת ומציג אותן במונחים של יחס הפוך. אלא שקשה לקבל זאת, מאחר שלמעשה שתי הגישות, הן הליברלית והן המרקסיסטית, אינן עוסקות בבעייתיות המרכזית שהמושג קשור אליה, והיא שאלת היציאה למלחמה, שאלה שגם ספרו של לוי אינו עוסק בה, אלא בעקיפין.

כדוגמה לבעייתיות של השימוש שעושה הספר במושג צבאיות אפשר להביא את תופעת "ההצנחות" של אלופים מהצבא לפוליטיקה. זוהי תופעה הקיימת בישראל מאמצע שנות ה-60 (למעט שתי דוגמאות "בעייתיות" קודמות (של משה דיין ויגאל אלון) וחשיבותה נעוצה בכך

שהיא מלווה אותנו עד היום. מה משמעותה של התופעה? לוי מסביר (עמ' 44) כי באמצעות הכניסה לפוליטיקה סיעו קצינים אלה למוסדות האזרחיים לחזק את הפיקוח על הצבא. חבל שלא התמודד עם רעיון חלופי שלפיו "הצנחות" לפוליטיקה הן "המשך הצבאות בדרכים אחרות" (בניגוד כמובן לאמירתו של קלאוזביץ, כי "המלחמה היא המשך הפוליטיקה בדרכים אחרות"). דומה כי ההצנחות הללו דווקא מעידות על האופן שבו הצבא משיג לא רק לגיטימציה למיליטריזם התרבותי הניצב במרכזו, אלא הן גם מבטיחות את המשך האוטונומיה הארגונית שלו (בן־אליעזר, 2000). אילו אכן היו נכונות טענותיהם של כהן (2006) ולוי, שלפיהן קיים בישראל אקטיביזם אזרחי הולך וגובר, עד כדי כך שההתערבות האזרחית מתרחבת לתחומים שנחשבים צבאיים מקצועיים שבהם חברה אזרחית לא אמורה להתערב, הרי שהיינו עדים להתנגדות מצד הצבא לתופעת ההצנחות, שהרי זו, לדברי לוי, "משעבדת" ומחלישה את הצבא. אך הצבא דווקא מעודד את התופעה, לא משום שהפיקוח על הצבא בא כחלופה לפיקוח על הצבאות, אלא משום שההצנחה של אלופים לשעבר אל לב הפוליטיקה מאפשרת לו אוטונומיה ארגונית וחופש פעולה.

ככלל, דומה כי עיקר המאמץ שגופים שונים עושים במטרה לפקח על הצבא אינו מצליח. המצליחים הם דווקא אלה המנסים לדרבן את הצבא ליתר מיליטריזם. מנגד, אלה המנסים למתן אותו נכשלים, בין השאר כי מקצתם, למשל "מחסום ווטש", מנסים להפנות אצבע מאשימה לא כלפי הצבא אלא כלפי השלטון, השולח את "חיילנו־ילדינו" לפעילות בלתי מוסרית ואף מסוכנת, בשטחים. במילים אחרות, בישראל של היום, נראה כי הצבאות של הצבא באה יחד עם הצבאות שלו. ובכל פעם כשגורמים שונים מנסים להגביל את הצבא או לפקח עליו, דומה כי הוא יודע להתאים את עצמו לנסיבות המשתנות ולהתמודד עם לחצים אלה בהצלחה.

אינטרסים מול אידאליים

חילוקי הדעות בין כותב שורות אלה לכותב הספר אינם מצטמצמים רק לשאלת הפיקוח על הצבא או למשמעות קיומו של מיליטריזם בישראל. הם קשורים להנחה של לוי, כי נאמנות למדינה ורצון להצטיין בצבא קשורים בתגמולים ממשיים (בין חומריים, בין סמליים). בכל זאת נקשה ונשאל, האמנם המניע ללחימה ולהצטיינות בה הוא התגמולים שהמגויס יקבל בעתיד תמורת שירותו הצבאי, תגמולים שאם יצלח ללא פגע את המלחמה יוכל גם (אולי) להמירם בתגמולים נוספים? האם זה מניע את נכונותו לסכן את חייו או להצטיין בצבא? אמנם שליטי מדינות וממשלות העניקו לא פעם זכויות מיוחדות לחיילים שחזרו משדה הקרב, לעתים כדי לפצות אותם על שנות השירות הארוכות, לעתים כדי לרסנם ולמנוע מהם מרירות והתקוממות נגד השלטון. אלא שמדובר ביחסי שליטה ולא ביחסי חליפין; בטובות הנאה ששלטון נותן ולא ביחסים של מיקוח. לעתים, כמובן, נוצרת תחושה של חליפין סימטרי, אבל לא פעם היא מדומה.

כל מדינה באשר היא שוקדת על חינוך הצעירים והצעירות מגיל צעיר לנאמנות ולמחויבות

למדינה ולאומה, מבלי שנאמנות זו תהיה תלויה ברווח כלשהו, אלא דווקא בהקרבה המבוססת על הבנה של צורכי מדינתם והסכנות הצפויות לה מצד יריבים ואויבים ממשיים או מדומים. בספרו של לוי מדובר על "נכסים", "משאבים", "מסחר", "פלטפורמה שיווקית", "עלויות", "תועלות", על "צריכת המוצר הביטחוני אף במחיר מופקע", הכול לפי אמות מידה חומריות ואינסטרומנטליות של רווח. האמנם הצבא נאמן לדרג הפוליטי משום שמוענקים לו נכסים ומשאבים (כפי שלוי מתאר למשל בעמ' 26)? האם מדובר בשכירים, שאם נציע להם יותר כסף הם יערקו? האם לשווא עמלו כל מדינות אירופה כבר במאה התשע עשרה להפוך את צבאן לצבא האומה ואת מלחמותיהן למלחמות האומה? כלום רק שיקולים כלכליים עמדו לנגד עיניהם (ואכן היו כאלה) או גם ההבנה כי בידיהם מתכון להצלחה במלחמה?

מתברר כי אנשים צעירים מוכנים לחרף את נפשם וכי אפילו אופייה של מלחמה נקבע במידה רבה על-ידי פרשנות למציאות המבוססת על ערכים, אידאלים, סמלים לאומיים ונורמות שנרכשו במהלך חייו של אדם והפכו לחלק מאישיותו ומזיקתו למסגרות המאורגנות שאליהן הוא משתייך. גם מה שבילינג (Billing, 1995) כינה "לאומיות בנלית" יוצרת מחויבות לצבא ולמדינה. זוהי הלאומיות היום-יומית שמכוננות תפיסות של מציאות באמצעות מנהגים, הרגלים, אמירות וחיי שגרה, שהופכים לא רק את ההזדהות עם האומה ל"טבעית", אלא גם את המלחמה למובנת מאליה, אם היא מוגדרת כמלחמה למען הצלת האומה. מדומיין ככל שיהיה, מדינות מצליחות לא פעם לאחד בני אדם (חברי קבוצות שונות, ולעניינו של ספר זה, אשכנזים ומזרחים גם יחד) באמצעותה ולגרום להם לסכן את חייהם למענה. גם דת מהווה לכל אורכה של ההיסטוריה האנושית ועד ימינו אלה גורם המוליך למלחמות. גם היא משמשת קריטריון להתוויית גבולות בין ה"אנחנו" לבין ה"אחרים" ולהכוונתם של בני אדם לפעולה, אפילו אלימה, על יסוד גבולות אלה. ב"מלחמות החדשות", במלחמות האתנו-לאומיות או במלחמות האזרחים, שהפכו שכיחות בעולמנו מאז מלחמת העולם השנייה, נסיבות שסברנו בעבר כי התבונה האנושית תתגבר עליהן, הפכו לגורמים שהביאו למלחמה ומנעו גם את סיומה: שנאה, קנאה, תחושות של עלבון, תאוות נקם, כבוד לאומי, "סגירת חשבונות", משקעים מהעבר, וכדומה. כלום נאום "קורי העכביש" של נסראללה בבינת ג'בייל ב-26 במאי, 2000, לאחר נסיגת צה"ל מדרום לבנון, לא הניע את מפקדי צה"ל לנסות לכבוש את העיירה במלחמת לבנון השנייה? להשיג משם "תמונת ניצחון"? אפשר שגם שיקולי רווח והפסד וגם הצבת מטרת וציפייה להגשמתן מניעים את הנלחמים או את אלה השולחים את האחרים להילחם עבורם, אך אלה מונחים על תשתית פרשנית, ערכית, תרבותית, שהשיקולים התועלתניים והחישוביים, הרציונליים, לא פעם מכסים עליה ומביאים לכנותה במונחים כגון "החזרת כושר ההרתעה", כפי שלא פעם נקראים בישראל יצרי נקם.

אביא דוגמה הממחישה את ההבדל בין הגישה הרציונלית של לוי לבין הגישה התרבותית המוצגת כאן כחלופה שלה. הרשות הפלסטינית, לדעת לוי, נהייתה בת-עונשין לאחר שלא קיבלה את הסכמי קמפ דייוויד בשנת 2000, ולכן הצבא יכול היה להסלים את תגובתו מעבר למה שנדרש, כי מנקודת מבטו הרשות נכשלה בהשלטת סדר (עמ' 118-119). האמנם זהו תיאור נכון של המציאות? אכן הצבא הסלים את תגובתו באינתיפאדת אל-אקצה הרבה יותר

מגן הנדרש, אך עשה זאת כיוון שתגובתו זכתה ללגיטימציה מצד ראש ממשלה (כזכור, רמטכ"ל לשעבר), שאפשר לצבא לנקום בפלסטינים על פרשת מנהרת הכותל, ואפשר לו ללמד לקח על שהעזו להתקומם נגד הכובש, על שלא קיבלו את הצעותיו־תכתיביו הנדיבים של ראש הממשלה ועל שפגעו בכבודה הלאומי של ישראל. אכן, כפי שכבר המחיש קאופמן (Kaufman, 2001, 2006) בנוגע למלחמת האזרחים ביוגוסלביה, שפרצה לאחר סיומה של המלחמה הקרה, מלחמות הן דרך קיצונית של הפגנת שנאה, טינה, כעס, יצרי נקמה, כך שלא נוכל להבינן אם לא ניקח בחשבון כי הרציונלי והאמוציונלי כרוכים בהן יחדיו. אפשר להביא כדוגמה נוספת את עבודתו של פיליפ סמית (Smith, 2005), שמצא במקומות שונים השפעה דומה שיש לזיכרון קולקטיבי, למיתוסים, לחוויות המלחמה, לפולחני נופלים, לסיפורי גבורה, לראייה בינרית של המציאות, ולנרטיבים אפוקליפטיים על הליכה למלחמה ועל הצגתה כהכרחית, כמלחמת "אין ברירה".

לעניין זה חשוב לומר, כי אף שלוי נמנה, ללא ספק, עם מי שקוראים תיגר על הנחות היסוד של "אבות הסוציולוגיה הישראלית", ואף שהספר נושא ביקורת חריפה על ישראל, ויש בו שלילה של הנחות היסוד של הנרטיב הציוני הדומיננטי הנוגע למלחמות ישראל ולמקומו של הצבא בחברה, קשה שלא לראות דמיון בין כתיבתו של לוי לבין התפיסה הסוציולוגית הישראלית המסורתית מבית מדרשם של הורוביץ וליסק. שתי התפיסות הושפעו מהסוציולוגיה הצבאית האמריקנית, בייחוד מעבודותיהם של סמואל הנטינגטון, מוריס ינוביץ, ורובין לאקהם. זוהי סוציולוגיה שהנחות היסוד שלה מבוססות על ראייה דיכוטומית וההפרדה בין שתי שטחות (ספרות) — אורחית לעומת צבאית, על בחינת היחס ביניהן וחיפוש כמעט נואש אחר מנגנונים שיביאו לאיזון מחודש ביניהן, אם איזון זה הופר. היה זה ג'והן קיגן (1996), ההיסטוריון הבריטי הנוודע, שהתייחס לקלאוזוביץ, שכתבתו נתנה השראה לכל אסכולת יחסי צבא-חברה ולהנחות היסוד הרציונליות שבבסיסה, באומרו: "קלאוזוביץ האמין אולי שהמלחמה היא המשך המדיניות. אבל המדיניות מבוצעת בשירותה של תרבות" (קיגן, 1996, עמ' 39). אפשר שזהו "הפרט" העיקרי שהספר חסר אותו. תרבות אינה כסות שמשתמשים בה על מנת להסתיר אינטרסים. תרבות היא הגורם הקובע אותם.

לסיכום, על־אף הביקורת, אין ספק כי ספרו של לוי הוא ספר חשוב, מעניין ומקורי, ותרומתו להמשך הדיון והוויכוח על ישראל ועתידה היא רבה.

מקורות

האקדמיה ללשון העברית (תש"ע). מאגר המונחים. אוטור מתוך <http://hebrew-terms.huji.ac.il>
 בן־אליעזר, א' (1995). הקשר ההפוך בין מיליטריזם לפריטוריאניזם. בתוך א' בן־אליעזר, דרך הכוונת, היווצרותו של המיליטריזם הישראלי (חלק ה', עמ' 227–308). תל־אביב: דביר.
 בן־אליעזר, א' (2000). האם הגנרלים שולטים בישראל? החיבור הצבאי־פוליטי והלגיטימציה למלחמה. בתוך ח' הרצוג (עורכת), חברה במראה (עמ' 235–269). אוניברסיטת תל־אביב, הוצאת רמות.

בן-עמי, ש' (2004). חזית בלי עורף: מסע אל גבולות תהליך השלום. תל-אביב: ידיעות אחרונות. גזית, נ' (2004, 1 באוגוסט). סקירת הספר צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני לישראל, מאת יגיל לוי. סוציולוגיה ישראלית, 1(1), 191–194.

הורוביץ, ד' וליסק, מ' (1990). דמוקרטיה וביטחון לאומי בסכסוך מתמשך. בתוך ד' הורוביץ ומ' ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל — חברה בעומס יתר (עמ' 240–271). תל-אביב: עם עובד.

כהן, ס' (2006). כפיפות יתר של צה"ל? שינוי במערכות היחסים בין הדרג האזרחי לבין הצבא בישראל. עיונים בביטחון לאומי (מס' 64). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים.

לוי, י' (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. תל-אביב: ידיעות ספרים.

לוי, י' (2005). תגובה לביקורתו של ניר גזית על הספר "צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל". סוציולוגיה ישראלית, 1(1), 161–163.

לוי, י' (2007). מצבא העם לצבא הפרופריות. ירושלים: כרמל.

קינג, ג' (1996). תולדות הלחימה. תל-אביב: דביר.

- Bacevich, A. (2005). *The new American militarism: How Americans are seduced by war*. New York, NY: Oxford University Press.
- Ben-Eliezer, U. (1997). Rethinking the civil-military relations paradigm: The inverse relation between militarism and Praetorianism through the example of Israel. *Comparative Political Studies*, 30(3), 356–374.
- Ben-Eliezer, U. (1998a). Militarism and Praetorianism. In *The making of Israeli militarism* (pp. 149–193). Bloomington: Indiana University Press.
- Ben-Eliezer, U. (1998b). Is a military coup possible in Israel? Israel and French-Algeria in comparative historical-sociological perspective. *Theory and Society*, 27(3), 311–349.
- Berghahn, V. (1981). *Militarism: The history of an international debate*. Warwickshire, England: Berg Publications.
- Billing, M. (1995). *Banal nationalism*. London, England: Sage.
- Eisenstadt, S. N. (1973). *Israeli society*. Jerusalem, Israel: Magnes Press.
- Kaufman, S. (2001). *Modern hatred: The symbolic politics of ethnic war*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Kaufman, S. (2006). Symbolic politics or rational choice? *International Security*, 30(4), 45–86.
- Michels, R. (2001). *Political parties: A sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy* (Paul, E. & Paul, C. Trans.) (First published 1911). Kitchener, Ontario, Canada: Batoche Books.
- Perlmutter, A. (1977). *The military and politics in modern times*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Smith, P. (2005). *Why war? The cultural logic of Iraq, the Gulf War, and Suez*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Vagts, A. (1959). *A history of militarism*. New York, NY: Meridiann Books. (First published 1937)
- Van Gils, M.R. (Ed.). (1971). *The perceived role of the military*. Rotterdam, The Netherlands: Rotterdam University Press.